

Gereformeerde kerken en de toekomst: Op zoek naar de vernieuwing van een traditie

CSFR-Wageningen, 2 december 2009

Heeft het protestantisme zijn tijd gehad?

Een paar jaar geleden beweerde de Engelse theoloog Alister McGrath dat het protestantisme zijn tijd heeft gehad. De kerkelijke toekomst zal worden bepaald door twee stromingen: de Rooms-Katholieke en de Pentecostale. Volgens McGrath komt dit vooral omdat deze christelijke tradities iets hebben bewaard wat protestanten hebben ingeleverd: de onmiddellijke toegang tot het heilige, een sacramentele ervaring van de werkelijkheid. Hij sluit zich hiermee aan bij de katholieke theoloog Michael Buckley, die indringend heeft geschreven over het ontstaan van het atheïsme in Europa. Volgens Buckley hebben christelijke kerken vanaf de 17^e eeuw geprobeerd het ongeloof te bestrijden met behulp van de wapens van de Verlichting: rationele argumenten, het zoeken van een absoluut fundament in de Bijbel, en een 'zindelijk' Godsbeeld dat redelijk in elkaar zit. Met andere woorden: zij probeerden het christelijk geloof te verdedigen door een vloertje te leggen met niet-religieuze argumenten. Geloof is redelijk, het is goed voor de sociale orde, het is nodig om bepaalde verschijnselen te verklaren, enzovoort. Stilzwijgend accepteerden theologen en filosofen op die manier dat het christelijk geloof *zichzelf* niet kon legitimeren. Daarvoor moest het een beroep doen op de filosofie, de natuurwetenschappen, of op de publieke moraal. Het moest 'redelijk' of 'nuttig' zijn (het liefst allebei) en zo niet, dan was het op z'n best overbodig en misschien zelfs schadelijk. Sindsdien is het in de christelijke apologetiek gebruikelijk om alles wat christendom *christelijk* maakt (het 'eigene' van religie) tussen haken te zetten in het gesprek met de cultuur: de ervaring van God, de traditie, de sacramenten, de veranderende kracht van bijbellezen en gebed. Deze houding vinden we in het bijzonder in het protestantisme, dat daarmee bijzonder kwetsbaar wordt in een samenleving die er prima in slaagt om de wereld te verklaren en moreel te leven zonder God.¹ Tot zover het argument van Buckley, zoals dat is overgenomen door McGrath.

In Nederland kwam er veel protest tegen deze stelling. McGrath zou het vooral hebben gehad over het Duitse en Scandinavische cultuurprotestantisme, maar niet over de gereformeerde traditie in Nederland. Daar is veel meer besef van het zelfgetuigenis van de Schrift en van de verborgen omgang met God als de bron van heel het leven. Misschien dat de luthersen verdwijnen, de vrijzinnige protestanten en die moderne evangelischen, maar toch niet de gereformeerden?

Ik denk zelf ook dat de gereformeerde traditie meer antistoffen heeft tegen secularisering dan andere protestantse stromingen. Maar tegelijk ben ik niet heel erg optimistisch over de ontwikkelingen die op dit moment plaatsvinden in de gereformeerde gezindte. Ik ben dus een beetje dubbelhartig over de toekomst van de gereformeerde traditie in Nederland: heel graag geloof ik dat er een toekomst is, maar tegelijk denk ik dat het dan op veel punten anders moet dan nu gebeurt.

Daarover wil ik graag met jullie nadenken. Eerst zal ik een paar maatschappelijke ontwikkelingen noemen die geloof en kerk-zijn, zoals we dat altijd hebben gekend, onder druk zetten. Vervolgens wil ik laten zien wat een paar typische reacties zijn in de gereformeerde gezindte op die ontwikkelingen. Ten slotte noem ik een paar agendapunten voor de toekomst: hoopvolle tekenen, waarop we door Gods genade mogen voortbouwen.

Secularisatie en subjectivering

Ik begin dus met een aantal bredere culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Die vat ik samen onder het trefwoord *secularisatie*.

In de sociale wetenschappen wordt met ‘secularisatie’ vooral een proces aangeduid van functieverlies van religie. Dat geldt op politiek niveau (de ontkoppeling van kerk en staat), op het niveau van de samenleving (de kerk verliest aan maatschappelijke invloed, bijv. in de ethische meningsvorming) en op individueel niveau (steeds minder mensen zijn lid van een kerk, en steeds minder mensen geloven in God). Over die ontwikkelingen is iedereen het wel eens. Over de *verklaring* van die ontwikkelingen niet: er zijn tal van ‘secularisatietheorieën’. Die theorieën hebben met elkaar gemeen dat zij een verband leggen tussen modernisering van de samenleving en de achteruitgang van religie.

In zijn recente werk *A Secular Age* heeft de Canadese filosoof Charles Taylor dit proces van modernisering naar mijn besef heel overtuigend beschreven.ⁱⁱ Zijn werk kun je in feite lezen als een verdieping en correctie van de gangbare secularisatietheorieën. Zijn uitgangsvraag is heel simpel: hoe komt het dat anno 1500 het de normaalste zaak van de wereld was om te geloven en dat het anno 2000 juist heel normaal was om *niet* te geloven? Wat is er gebeurd om die enorme verandering te veroorzaken? Taylor onderscheidt drie fasen in dat proces:

1. De eerste fase begint in de 16^e eeuw en loopt door tot het eind van de 18^e eeuw. Dit is de periode dat er een *alternatief* opkomt voor het christelijk geloof. Mensen kunnen immers pas ongelovig worden, als er ook echt een alternatief is voor geloven. Vergelijk het maar met een computerspel: je kunt pas naar een ander level, als je dat ontsloten hebt. Taylor noemt dit alternatief *exclusive humanism*: een humanisme dat niet langer is geworteld in het geloof in God, dat dit geloof ‘uitsluit’ (vandaar ‘exclusive’). Hoe is dit alternatief ontstaan? Taylor laat zien dat dit te maken heeft met ontwikkelingen binnen het christelijk geloof zelf. De sleutel van zijn theorie is het woord *Reform* (‘hervorming’). Hij laat zien dat vanaf de Middeleeuwen telkens weer door religieuze élites is geprobeerd om de hele samenleving te brengen tot een bewust, doorleefd, doordacht en toegewijd geloof in God, vrij van angsten en bijgeloof. Dit gevecht werd gevoerd op drie fronten:
 - a. wereldbeeld: men werkte bewust aan ‘onttovering’ van de wereld. De Middeleeuwer voelde zich voortdurend kwetsbaar in een wereld vol van heksen, geesten, elfen en kabouters. Alleen de heilige magie van de sacramenten en relikwieën kon hem daar enigszins tegen beschermen. Vanaf de 16^e eeuw zie je echter dat de nadruk groeit op de soevereiniteit van God: je kon hem niet zomaar ‘invliegen’ om je te beschermen tegen heksen. God was niet op een magische manier beschikbaar. Maar tegelijk mocht je ook geloven dat hij boven alles te ‘vreezen’ is. En juist die vrees drijft de angsten voor een betoverde wereld uit. Er kwam, kortom, meer nadruk te liggen op Gods transcendentie, zijn verhevenheid. Hij was niet langer onmiddellijk te vinden in de vorm van magische beschikbaarheid, op heilige dagen, in heilige plaatsen. Zo werd God onttrokken aan de onmiddellijke, ‘vleselijke’ ervaring. Hij was nog wel te ervaren, maar dan innerlijk. De keerzijde hiervan was dat de wereld zelf niet langer werd ervaren als een kruising tussen de Efteling en een horrorfilm, maar steeds meer als een reusachtig mechanisme, dat draaide op natuurwetten die door God waren ingesteld. Het is de vraag of God hiermee niet verder weg kwam te staan van de ‘gewone man’ en of dat niet een religieuze behoefte creëerde die niet langer door het officiële christendom kon worden vervuld: de behoefte aan magie, aan betovering, aan ‘tastbare’ transcendentie. In de eeuwen erna zien we vervolgens deze ‘God-op-afstand’ veranderen in de God van het deïsme – de ‘opstart-God’. En nog weer

later beginnen mensen zich af te vragen waarom je eigenlijk God nog nodig hebt om deze wereld te verklaren. Die discussies zie je tot op vandaag terugkomen, bijvoorbeeld in de strijd tussen atheïsten en creationisten;

- b. maatschappij: hervormingspogingen waren ook zeer succesvol in het op orde brengen van de samenlevingen. Je moet bedenken dat de Middeleeuwen erg onveilig waren, zeker buiten de stadsmuren. Er was ook veel dronkenschap, bedelarij, openbare krankzinnigheid, er waren besmettelijke ziekten, seksuele losbandigheid. Binnen enkele eeuwen veranderden Europese samenlevingen echter in hoogst gedisciplineerde maatschappijen. Duels, dronkenschap en seksuele vrijheden werden aan banden gelegd, zieken werden verpleegd en krankzinnigen opgesloten. Bedelarij en landloperij werd verboden. Er werd in de 17e en 18e eeuw enorm veel gedaan om de samenleving te disciplineren. Ook dit was een christelijk hervormingsinitiatief. De samenleving van de Middeleeuwen had twee 'snelheden': één voor geestelijken en monniken (die bijzonder toegewijd waren of dienden te zijn) en één voor gewone mensen (van wie je niet kon verwachten dat geloof veel effect had in hun leven). Het goede leven was hoe dan ook niet hier en nu te vinden, maar elders en hierna. In de Reformatie zie je op dit punt een grote verandering: er komt veel meer nadruk te liggen op het 'gewone leven'. Mensen kunnen en moeten God dienen in hun dagelijks werk, in hun gezin, in de economie, in de activiteiten die voorheen als 'lager' werden gezien. Het geloof was sterk dat God een bedoeling had met dit gewone, alledaagse leven. Een ketellapper was niet minder dan een monnik. Sterker nog, een monnik was eigenlijk nutteloos: hij kreeg geen kinderen (althans, dat was niet de bedoeling), zette zich niet in voor de samenleving, verdiende geen geld, was niet productief. In het leven ging het erom het plan van God voor de samenleving te doorzien met ons verstand en dit vervolgens uit te voeren. Wij waren op aarde gezet om elkaar tot nut te zijn. En ook hier zie je in de eeuwen erna dat God steeds meer als overbodig wordt gezien om de samenleving te disciplineren. Naarmate dit beter lukte, raakte God op de achtergrond. Sterker nog, de kritiek die aanvankelijk alleen was gericht tegen kloosters en priesters, werd steeds meer gericht tegen religie zonder meer. Dit leidde maar af van het leven hier en nu; het maakte mensen onverantwoordelijk en zorgeloos. En ook hier zie je dat dit soort discussies tot op de dag van vandaag voortduren: veel christenen hebben nog altijd het idee dat geloof vooral z'n nut moet bewijzen in de samenleving. Christenen moeten betere burgers zijn dan anderen, christelijke scholen moeten beter zijn, christelijke hulpverlening moet betere hulp verlenen, enzovoort. De gedachte erachter is dat geloof zich moet bewijzen in het dagelijkse, gewone leven. Dat zorgt voor het typerende dilemma dat jullie allemaal kennen: als je als christen iets goeds doet, krijg je te horen: 'Maar je moet niet denken dat een ongelovige dat niet kan, dus waarom zou je gelovig moeten zijn om dat te doen?'. En als je niets goeds doet, krijg je te horen: 'Wat heb je eigenlijk aan geloof? Het levert toch niets op'. Kortom, je verliest altijd;
- c. een derde terrein waarop het hervormingsgevecht werd gevoerd, was het individu. Vanaf de 17^e eeuw zien we dat mensen er steeds meer vertrouwen in krijgen dat mensen kunnen veranderen. Wij zijn niet gedoemd om in zonde en losbandigheid te blijven liggen. De Puriteinen benadrukten dat genade mensen verandert, betere burgers maakt, ons onder discipline brengt. Ook hier weer was dit aanvankelijk een diep-christelijk streven. Je kon alleen veranderen als je steeds bedacht wat voor zondaar je eigenlijk was en hoeveel genade je bewezen was. De vreugde en dankbaarheid van dit besef brachten je min of meer vanzelf tot goede daden. Maar

ook hier gold dat een paar generaties verder mensen begonnen te vergeten waar ze vandaan kwamen. De taal van zonde en genade werd nog wel gesproken, maar niet meer beleefd. En nog weer later wordt het dan heel gemakkelijk om te denken dat mensen zelf wel in staat zijn tot verandering, dat ze daarvoor God niet nodig hebben. Taylor zegt: de genade wordt 'genaturaliseerd'.

2. In de 19e eeuw begint de tweede fase van het secularisatieproces. Taylor benadrukt dat tot diep in die eeuw het overgrote deel van de Europese bevolking religieus was. De nieuwe seculiere alternatieven waren nog altijd het eigendom van een élite. Bekend is de uitspraak van Voltaire: 'Bestaat God niet? Pas op, laat mijn bedienden het niet horen!'. De 19e eeuw is de tijd waarin het seculiere alternatief zich verdiept en uitgroeit tot een volwaardige levensbeschouwing. Veel mensen ervaren dat ze iets definitiefs zijn kwijtgeraakt. Weliswaar staan ze niet meer kwetsbaar in een betoverde wereld, maar doordat ze afgesloten zijn voor magie en bijgeloof, zijn ze ook afgesloten geraakt voor transcendentie zonder meer. Velen ervaren dat als verlies, zonder dat ze terug willen of kunnen naar vroeger. De Romantiek komt op, met nieuwe manieren om niet-religieus te zijn en toch diepgang en betekenis te ervaren – in gedichten en muziek bijvoorbeeld. En uiteraard is dit ook de eeuw van Nietzsche, die kritiek heeft op het 'exclusieve humanisme'. Zijn oproep is om nu ook *alle* christelijke erfenis overboord te gooien. Dus ook de gedachte dat wij op aarde zijn om elkaar te helpen en deze wereld wat beter te maken. Dus ook de gedachte dat wij onszelf moeten disciplineren en onze lusten onder controle moeten krijgen. Je kunt dat soort ideeën niet voortzetten, wanneer je de wortel waaruit ze voortgekomen zijn hebt afgesneden. Nietzsche sprak van de 'laatste mens': de mens die geen christen meer is, maar nog wel christelijk leeft. Kortom, in deze eeuw zie je een uitbreiding van niet-religieuze alternatieven. Maar in het algemeen blijft echt ongeloof beperkt tot een relatief kleine bovenlaag.
3. Dat verandert in de 20e eeuw, de eeuw van de democratisering. De toegenomen welvaart en mobiliteit zorgen ervoor dat idealen die eerst voor een élite waren, nu toegankelijk worden voor de massa's. Echte massale ontkerkelijkheid is in de meeste Europese landen iets van na de Tweede Wereldoorlog. Die processen worden gedreven door 'subjectivering': het groeiende geloof dat mensen verantwoordelijk zijn om van hun eigen leven iets moois te maken en dat je dat alleen *zelf* kunt doen. Zelfontplooiing en zelfontwikkeling, dat zijn de grote idealen van vandaag. Onze tijd is die van een bijna ongeremde persoonlijke keuzevrijheid, ook op religieus gebied. Dat maakt dat we ook leven in een situatie van ongekend pluralisme: er zijn zoveel opties, elke dag weer.

In die situatie zitten we nu. Als ik het in een paar punten samenvat:

1. Onze tijd kenmerkt zich door afwezigheid van God. Daarmee bedoel ik niet dat het niet meer mogelijk is om te geloven, maar dat het niet langer *vanzelfsprekend* is. Geloven vereist onderhoud, redenering, reflectie. Het komt niet meer vanzelf op ons toe. Het omgekeerde is eerder het geval. Ongeloof is de 'default mode' van onze samenlevingen.
2. Onze tijd kenmerkt zich door grootschalig pluralisme en levensbeschouwelijke instabiliteit. Er zijn heel veel keuzemogelijkheden en veel van die keuzes zijn ook reële opties voor ons. Onze voorouders wisten ook wel van andere religies (joden, moslims), maar het was voor hen ondenkbaar dat zij zelf daartoe zouden overgaan. In onze tijd komt dat wel heel dichtbij, omdat ons soort samenlevingen een enorme egaliseringsdrang hebben. Alleen op plekken waar er nog een bijna vanzelfsprekend verband is tussen geloof en een culturele identiteit (zoals op Urk misschien), kun je

die aanvechting nog van je afhouden. Alle andere Nederlanders, gelovig of niet, ervaren geregeld aanvechting, heimwee en twijfel.

3. Onze tijd kenmerkt zich door een grote paradox: onze geseculariseerde cultuur is enerzijds een vrucht van het christendom, op alle niveaus. Wij geloven in een ordelijke wereld die werkt volgens regelmatige natuurwetten. Wij geloven in een samenleving waarin het goede leven te vinden is, waarin het vanzelfsprekend moet zijn dat mensen het goede voor elkaar zoeken. En wij geloven dat individuele mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen daden, dat zij kunnen en moeten veranderen en zichzelf onder controle moeten houden. Al die beseffen zijn door het hervormingschristendom ingeplant in westerse samenlevingen. Maar tegelijk is op al deze niveaus de gedachte verloren gegaan dat je voor dit alles God nodig zou hebben. We zitten dus in een paradoxale situatie: een samenleving die zindert van christelijke beseffen, zonder christelijk geloof. Dat is een kenmerk van secularisatie, zoals die heeft plaatsgevonden in het westen.

De gereformeerde traditie en de cultuur

Laten we nu eens kijken naar de gereformeerde traditie zelf. Gereformeerden hebben zich doorgaans op twee manieren verhouden tot de samenleving. De eerste manier noem ik de 'oud-gereformeerde', de tweede noem ik de 'nieuw-gereformeerde'.

De oud-gereformeerde manier houdt in dat de kerk nauw samenwerkt met de overheid. Je zou kunnen zeggen: het christelijk ideaal van de transformatie van het leven werd voor een belangrijk deel uitbesteed aan de overheid. Op die manier wilde de kerk een christelijk beslag op de samenleving leggen. In de 17^e en 18^e eeuw gebeurde dit vooral op plaatselijk niveau. Ouderlingen waren bijvoorbeeld vaak ook leden van de gemeenteraad. De armenzorg was een belangrijk instrument waarmee de kerk invloed uitoefende in de samenleving. Toen vanaf het eind van de 18e eeuw Nederland steeds meer gevormd werd als natie, ontwikkelde dit plaatselijk gedragen élan zich breder tot wat we nu 'theocratie' noemen. Daarin paste bijvoorbeeld het streven naar nationaal christelijk onderwijs voor iedereen en uiteraard bleef hier ook het fameuze artikel 36 van de NGB een grote rol spelen: de overheid heeft als taak 'de valse religie' te weren en uit te roeien. Dit 'oude' gereformeerde denken is in onze tijd het best bewaard gebleven bij de achterban van de SGP. Tegelijk leven we natuurlijk wel in een andere tijd. De overheid is niet van zins samen te werken met de kerken om de samenleving 'christelijker' te maken. Het oude gereformeerde ideaal kan daarom alleen in fragmenten overleven: in plaatsen op de bible belt, waar nog heel veel gereformeerden wonen en waar de samenleving nog een vanzelfsprekend cultuurchristelijk karakter heeft. Omdat veel gereformeerden eigenlijk niet goed weten hoe ze anders de samenleving kunnen beïnvloeden dan op deze 'theocratische' manier, versterkt dit proces zichzelf. Zij kunnen alleen overleven wanneer ze de plekken opzoeken waar ze in de meerderheid zijn en waar dit ideaal plausibel kan zijn. Zij gaan dus steeds meer samenklonteren. In hun verlangen een christelijke wereld te scheppen, trekken zij zich uit die wereld terug.

De nieuw-gereformeerde manier is verbonden geraakt met de naam van Abraham Kuyper en het eind van de 19^e eeuw. Hier heeft men het ideaal van een christelijke samenleving losgelaten; de pluraliteit is geaccepteerd. Christenen hoeven niet via de overheid de samenleving te kerstenen en ook hoeven zij niet per se in de meerderheid te zijn. Heel veel nadruk ligt hier op de individuele roeping van de christen om maatschappelijk actief te zijn. Dit leidde weer tot een grote hoeveelheid van niet-kerkelijke christelijke organisaties. Het probleem waaronder deze nieuw-gereformeerde manier van maatschappelijke betrokkenheid lijdt in onze tijd, is dat het een typisch moderne beweging is. Men heeft de handschoen

opgenomen om te bewijzen dat christenen de beste burgers zijn en dat het christelijk geloof nodig is om de samenleving humaan te laten zijn. Toen dat niet meer vol te houden was, heeft dit geleid tot veel secularisatie van christelijke organisaties. Een probleem hierbij was dat er gemakkelijk een kloof kon ontstaan tussen de organisatie en de kerk. Zoals een nieuwe gereformeerde laatst nog tegen me zei: 'In een christelijke school mag je wel aan marketing doen, maar in de kerk wil ik er niet van horen'. Op die manier kan een christen wel heel gemakkelijk zijn leven opdelen in een christelijk deel en een werelds deel. En dit werkt de interne secularisatie weer in de hand. Het nieuw-gereformeerde streven is deels doodgelopen, deels is het nog een tijdlang geïnteriseerd in de evangelische wereld (die voor het grootste deel bestaat uit ex-gereformeerden van de nieuwe snit). Het is een spannende vraag of organisaties als Youth for Christ en Present hun christelijk karakter kunnen behouden, naarmate zij meer actief worden in hulpverleningsland en meer afhankelijk worden van overheidssubsidies.

Als ik het kort samenvat: gereformeerden hebben ruwweg twee houdingen paraat ten opzichte van de samenleving. De één houdt vooral verdediging in: bescherming van het christelijk karakter van Nederland, behoud van voorrechten. De wereld veranderen (= disciplineren) door de inzet van macht. De andere houdt vooral aanval in: actieve inzet voor de samenleving vanuit een christelijke inspiratie – de wereld veranderen door individueel activisme.

Nu leven we in een wereld die enorm snel veranderd is – en die nog steeds snel verandert. De gereformeerde traditie staat daarmee ook onder druk. Elke traditie reageert op een eigen, unieke manier op dat soort veranderingen. Gereformeerden doen dat ook, met behulp van het arsenaal dat ze hebben opgebouwd. Het probleem is dat dit arsenaal m.i. te mager is. Bovendien leidt het in onze tijd tot vervelende mutaties, zoals fundamentalisme en nationalisme.

De nieuw-gereformeerde variant, activistisch en aanvallend, leidt gemakkelijk tot fundamentalisme. Voor alle duidelijkheid: fundamentalisme is niet hetzelfde als traditioneel geloven. Fundamentalisme is een *modern* verschijnsel: het is een reactiegeloof, een geloof dat zich wil verdedigen tegen de moderniteit, door gebruik te maken van dezelfde wapens als de moderniteit. Een traditioneel geloof is vaak gemoedelijk, fundamentalisme is assertief, agressief zelfs. Fundamentalisme is typisch een verleiding voor moderne gelovigen of voor traditionele gelovigen die moderniseren. Het is ook een verleiding voor jonge traditionele gelovigen die terecht komen in een niet-gelovige omgeving. Een voorbeeld is het gehamer op creationisme, dat in dit Darwin-jaar de klok slaat. Aanvankelijk was dit vooral een speeltje voor evangelischen (ex-gereformeerden en ex-vrijgemaakten). Nu zien we dat dit ook in het RD schering en inslag is. Ik zie dat als een teken van modernisering: men gaat proberen de bijbel te verdedigen met wetenschappelijke of pseudo-wetenschappelijke theorieën. Op die manier gaat men ook de wereld te lijf: in elke brievenbus in Nederland viel onlangs een folder waarin je voor de keus werd gesteld te geloven in evolutie of de Bijbel. Ik denk dat dit het begin is van een weg die al door Alister McGrath werd aangeduid: het einde van het protestantisme.

De oud-gereformeerde variant leidt tot een ander gevaar, dat van religieus nationalisme. Onlangs las ik in de krant dat steeds meer SGP-ers en CU-ers een stem op de PVV overwegen. Op Urk kreeg de PVV uit het niets 12% van de stemmen, terwijl de SGP/CU 6% verloor. In een aantal gemeenten op de bible belt, zoals Oud-Beijerland, werd de PVV zelfs de grootste. Vaak wordt het succes van de PVV verklaard uit het gegeven dat de politieke élite zich te weinig aantrekt van de islamisering van oude volkswijken, maar dat kan toch moeilijk de reden zijn dat de PVV op Urk ineens zo populair is, lijkt me. Ik gaf net al aan dat

de SGP-achterban grotendeels in vrij homogene, overwegend kerkelijke plaatsen woont. Nee, ik denk dat dit een mutatie is van het oude theocratische besef: het inschakelen van de overheid om de samenleving 'christelijker' te maken. En nu de christelijke partijen dat niet kunnen of willen, kan de atheïst Geert Wilders dat voor ons doen. Zo werd het letterlijk gezegd door sommige aanhangers uit de gereformeerde gezindte: de PVV maakt tenminste ernst met artikel 36 van de NGB. Dominee Op 't Hof uit Urk schreef in het RD dat vreemdelingen alleen ons land in mogen als ze zich houden aan de zondagsheiliging. Dan zijn we ook meteen af van hun 'afgodstempels'. Ik zie dit als een ongezonde ontwikkeling, die parallellen heeft met de rol van de Orthodoxe kerk in Servië en Rusland. Er ontstaat een soort nationalistische religie, die het Nederlandschap gelijkstelt met gereformeerd christendom. Theocraten waren altijd al vatbaar voor een te nauw verband tussen christen-zijn en burgerschap, maar hier wordt het wel heel gortig. Hier wordt de kerk zelf een afgodstempel gemaakt van een nationale cultuur.

Hoe verder?

Zijn er andere manieren om te reageren op de moderne tijd? Hoe komt de gereformeerde traditie verder? Ik noem vijf agendapunten die me belangrijk lijken:

1. Het allerbelangrijkste lijkt mij dat wij van ganser harte accepteren dat wij een *minderheid* zijn geworden. Wij moeten een theologie ontwikkelen die vanuit de marge denkt. We moeten als een machteloze minderheid over God leren spreken. Gereformeerden kunnen dat nog altijd niet. Oude gereformeerden zoeken een machtspositie en als ze die niet kunnen bereiken, gaan ze in een hoek zitten klagen dat de tijden boos zijn. Nieuwe gereformeerden willen altijd de hele wereld veranderen en hebben niet door dat de wereld hen net zo goed verandert – en op een dag merken ze dat het zonder christelijke dagopening ook best gaat. Beiden hebben geen echte minderheidstheologie: een theologie die leert om blij en hoopvol te zijn, om te blijven geloven en gehoorzamen, ook als de overgrote meerderheid dat niet doet. Op dit punt moeten gereformeerden, naar mijn overtuiging, terugkomen op hun oordeel over de wederdopers. De anabaptisten waren bij uitstek degenen die in een christelijk Europa altijd het besef hebben levend gehouden dat de samenleving alleen in schijn christen was, dat de gemeente onderscheiden is van de wereld en dat zij de wereld niet hoeft te reageren. Zij is gemeenschap van de toekomst, niet van het verleden. Juist uit de marge van de cultuur, juist uit een positie van machteloosheid leren we beter zien wie Christus is en wat het kruis betekent. We moeten dan ook afstand nemen van theocratische idealen: christelijk leven en denken kun je niet opleggen met politieke macht – en je moet het ook niet willen.
2. Daarbij hoort dat we meer nadruk gaan leggen op een *onderscheiden levensstijl*. Eén van de redenen dat ik niet alleen maar pessimistisch ben over de toekomst van de gereformeerde traditie is dat dit altijd een belangrijk accent is geweest, vooral bij de oude gereformeerden. Maar de tv de deur wijzen is niet genoeg en misschien zelfs niet het belangrijkste. We zullen moeten nadenken over Gods bemoeienis met zijn schepping en een levensstijl ontwikkelen die daarbij past. Gulheid, gastvrijheid, delen van bezittingen, je vijanden liefhebben, afzien van dwang, belangeloze dienstbaarheid, dat zijn kernzaken bij de ontwikkeling van een minderheidsethiek. We zullen tijd moeten nemen voor elkaar en voor onze kinderen, waarden overdragen, cultuur vormen. Gereformeerden zijn altijd dol geweest op Romeinen 13. Maar onze tijd is die van Romeinen 12, hét hoofdstuk bij uitstek over het leven als minderheid in een cultuur die God niet kent.
3. Wij zullen onze plaats moeten innemen in de *wereldwijde kerk*. Gereformeerden in Nederland zijn altijd vrij sterk nationaal gericht geweest. Maar er is inmiddels een

kerk van vele culturen, talen en plaatsen. Bovendien kent de wereld momenteel problemen die niet meer opgelost kunnen worden op nationaal niveau: klimaatverandering en vluchtelingenproblematiek zijn de belangrijkste. Christenen in Nederland moeten zichzelf primair leren zien als woordvoerders van een wereldwijde kerk, van wie tallozen lijden onder honger, armoede en vervolging. Dat betekent o.a. een kritische houding tegen de islam (die in zoveel landen zorgt voor vervolging), maar net zo goed een kritische houding tegen een overheid die consumptie bevordert en geen ingrijpende maatregelen neemt tegen klimaatverandering. Christenen die kritisch zijn tegen de islam zijn dat nu vaak uit puur conservatisme en een nationalistische inslag. Maar een christen is primair burger van een hemels koninkrijk en pas in de tweede plaats van het koninkrijk der Nederlanden.

4. We zullen een *missionaire hermeneutiek* moeten ontwikkelen. Bijbellezen is in de gereformeerde traditie vaak gericht geweest op informatie. Daarbij lag de volgorde vaak vast: als we eerst *begrijpen* wat de Schrift zegt, kunnen we het vervolgens *toepassen* in ons leven. Maar we zullen andersom moeten denken: vanuit een onderscheiden levensstijl, vanuit betrokkenheid in Gods missie, zullen we opnieuw de Bijbel moeten lezen. Niet in de eerste plaats om beter geïnformeerd te worden, maar om getransformeerd te worden. We zullen manieren van bijbellezen moeten vinden die ons helpen om de mensen te worden voor wie liefde, dienstbaarheid, gulheid en gastvrijheid vanzelfsprekend zijn. We moeten het Woord herontdekken als een kracht die ons verandert, in plaats van een serie bewijspplaatsen.
5. Ten slotte zullen we opnieuw een plek moeten vinden voor de *ervaring van God*. Dat heeft allerlei aspecten. Hoe kan de eredienst bijvoorbeeld een minder cerebrale aangelegenheid worden, een ervaring van het heilige? Hoe kunnen we een taal vinden waarmee we mensen verder helpen om hun ervaringen te verbinden met God? Hoe kunnen we gebruik maken van de traditie van de kerk der eeuwen: disciplines, bedevaarten, retraites, stilte, vasten, zelfverloochening? Ik denk dat dit in onze tijd heel belangrijk kan zijn. In zekere zin is onze cultuur mondig geworden. Wij leven 'christelijk' (althans, we zijn gedisciplineerd en gelukkig), maar zijn geen christenen meer. Theoloog en psychiater Jean-Jacques Suurmond zei laatst in *Trouw* iets heel interessants: de westerse cultuur is een groot succes geworden. Mensen zijn mondige individuen geworden. De kerk mist die boot, omdat zij nog steeds gefocust is op afhankelijke en zwakke mensen. Dat is natuurlijk mooi, maar het is wel een steeds kleinere groep. De grote groep mondige mensen ervaart de kerk als betuttelend. Je zou kunnen zeggen dat de kerk haar taak heeft volbracht: het kind is opgevoed. Maar misschien is het toch anders: zouden we niet moeten leren kerk te zijn voor de sterken? Mensen zijn door de kerk aan een groter ego geholpen en daar zijn ze sterk van geworden. Nu is de volgende fase aangebroken op de spirituele weg: zij moeten dat ego weer verliezen. Ik denk dat dit alleen mogelijk is wanneer we iets gaan zien van God. Kerken moeten zich erop richten hoe zij dat mogelijk kunnen maken.

ⁱ Michael J. Buckley S.J., *At the Origins of Modern Atheism*, New Haven 1987; Idem, *Denying and Disclosing God: The Ambiguous Progress of Modern Atheism*, New Haven 2004.

ⁱⁱ Charles Taylor, *A Secular Age*, Cambridge 2007.